Folket i krig

SOFIA FEDORTJENKO

Folket i krig

Förord Peter Englund
Översättning Kajsa Öberg Lindsten

ERSATZ

© Ersatz, Stockholm 2022
© Peter Englund (Förord) 2022
Originalets titel Народ на войне (1917/1925)
Översättning från ryska Kajsa Öberg Lindsten
Redaktör Erik Sidenbladh
Korrekturläsare Ola Wallin
Omslag Håkan Liljemärker
Sättning & grafisk form Ola Wallin
Typsnitt Garamond Premier Pro Caption 11,5/15,25
Inlagepapper Munken Pure 100 g/m²
För- och eftersättspapper Geltex 163-LS 130 g/m²
Pärmpapper Geltex 215-LS 130 g/m²
Omslagspapper Conquerer 130 g/m²
Tryck & trådbindning Balto Print, Litauen 2022
ISBN 978-91-88913-51-7

www.ersatz.se

7 Peter Englund | Förord

17 Sofia Fedortjenko | Folket i krig

Ibland går ens litterära världar ihop på ett oväntat vis. Jag har länge läst och beundrat Svetlana Aleksijevitj, och det var verkligen en lycka när jag 2015, som ledamot av Svenska Akademien, fick vara med om att tilldela henne ett välförtjänt Nobelpris i litteratur. Hennes verk präglas å ena sidan av en stor och omisskännlig originalitet, samtidigt som hon å den andra är del av en dokumentaristisk tradition, som hon på ett vackert vis förvaltat och vidareutvecklat. Till föregångarna hör den ryske dissidenten Andrej Sinjavskij och den belarusiske författaren Ales Adamovitj – den sistnämnde har hon själv kallat »sin viktigaste lärare«. Det finns ytterligare en tredje person som Aleksijevitj nämnt som en viktig inspiratör, men som är tämligen okänd, och det är Sofia Fedortjenko.

Fedortjenko är författaren till denna bok, som är en av de märkligaste som kommit ur det första världskriget; vilket inte vill säga litet, då få eller inga historiska kataklysmer givit upphov till så många storartade minneslitterära verk som just katastrofen 1914–18.

Sofia Fedortjenko föddes 1880 i Sankt Petersburg i en medelklassfamilj. Hennes far var ingenjör, hennes mor fransyska och barndomen verkar ha varit ambulerande på olika vis. En del av uppväxten tillbringade hon i en avlägsen by öster om Moskva, andra delar i Paris. Efter att ha genomgått gymnasieutbildning började hon läsa juri-

dik vid universitetet i Kiev, men tog aldrig någon examen. Hon gifte sig 1902 i samma stad med den adlige Aleksej Semjonovitj Fedortjenko. (Hon behöll hans efternamn även efter det att hon senare gift om sig.*) När kriget bröt ut var hon på sitt 34:e år, och 1915–16 gjorde hon tjänst som sjuksköterska vid ryska armén. Hon kunde stenografera och började skriva ned vad de sårade soldaterna sade till varandra; och utan att de förstod vad det var hon gjorde. Fedortjenko var äldre än de, och på så vis lite av ett neutrum; dessutom ingick det i en sjuksköterskas dagliga sysslor att föra anteckningar (över feberkurvor, medicinering och liknande) så de brydde sig inte stort om den där kvinnan som ensam satt och skrev, och i smyg fångade deras ord.

När människor berättar om vad de upplevt, vad de tänkt eller känt, så sker det nästan alltid i ett sammanhang där man vaktar på sina ord. En person vill – helt mänskligt – gärna framtona som något bättre än vad man egentligen är; detta oavsett om man svarar på frågor inför en krigsrätt, skriver brev till sin hustru eller komponerar en memoar för eftervärlden. Ibland går mekaniken att belägga med viss precision, som när man kan jämföra de ursprungliga dagboksanteckningar som någon fört med det litterära verk som åratal senare frambragts på basis av

* Detta skedde under inbördeskrigets kaos, då de båda (i ett slags »Doktor Zjivago«-liknande twist) verkar ha fått för sig att den andra var död. Fedortjenko snubblade dock över sin förste make igen 1934: hur de juridiska komplikationerna till följd av denna oavsiktliga bigami hanterades har jag ingen aning om.

de förstnämnda. Min egen erfarenhet är att rena påhitt eller nykonstruktioner är sällsynta. Men i stället går det nästan ofelbart att iaktta hur de två olika nivåerna skevar; ibland i till synes ovidkommande detaljer, som när omvälvande händelser flyttas till solnedgången i Siegfried Sassoons elegiska *Memoirs of a Fox-Hunting Man*, troligen för att göra dem mer metaforiskt laddade; ibland när en persons utveckling görs lite enklare, lite tydligare och lätt kronologiskt förskjuten, som i Vera Brittains fina och drabbande *Testament of Youth*; ibland när helheten retuscheras till den grad att en delvis ny bild framträder, som i fallet Ernst Jünger, där vi tack vare de nu frisläppta dagböckerna kan se hur mycket av hans tvivel som suddades ut när han efteråt skrev sin med all rätt prisade *In Stahlgewittern*. Detta är bara tre exempel, alla välkända böcker som vunnit både beröm och läsare genom åren, och som starkt hjälpt till att forma vår bild av första världskriget. Under arbetet på mitt eget verk, *Stridens skönhet och sorg*, och som just bygger på personliga dokument av olika slag, kunde jag upprepade gånger iaktta denna mekanik och överväga dess implikationer.

Det finns alltid ett pris att betala när minnen ska förvandlas till litteratur. Detta är elementa för historiker, som får lära sig att behandla den här typen av källor med försiktighet. Det är också bara i sällsynta fall det dyker upp dokument som verkligen låter en se människor som de är, nakna och ogarderade. En sådan källa är dagböcker och andra texter som aldrig varit tänkta att läsas av någon

annan än skaparen själv. Ett annat, och synnerligen ovanligt material, är i smyg avlyssnade konversationer*, som alltså är fallet med den bok läsaren nu håller i sin hand.

Efter ett år och åtta månader avbröt Sofia Fedortjenko sin tjänstgöring, enligt uppgift av hälsoskäl. Och hon återvände hem. Men när hon besökte Moskva och Kiev slogs hon – som så många andra – av den skärande och inte sällan absurda kontrasten mellan hemmafrontens aningslösa vardag och soldatlivets alla mörka realiteter. Detta sporrade henne till att använda sina stenografiska anteckningar för att berätta om kriget ur de vanliga soldaternas synvinkel. Resultatet blev denna unika bok, byggt på ett unikt material.

Precis som hos Svetlana Aleksijevitj är resultatet en kör av röster, och i Fedortjenkos fall är samtliga anonyma. Det är inga konversationer hon återger, utan bara avlyssnade små monologer, som sällan är över tio rader långa, ibland så korta som tre. Monologerna har även gott om de där trepunktsellipserna som är ett så vanligt inslag också i Aleksijevitjs texter. (I båda fallen kan man heller inte vara säker på om det markerar en vanlig uteslutning, eller en paus i talet.) Och soldaterna talar om sådant de sett eller gjort, om livet och döden, om hemmet och kriget och

* Ett annat exempel på denna högst ovanliga kategori är den brittiska underrättelsetjänstens i hemlighet avlyssnade konversationer mellan tyska krigsfångar, som upptäcktes i början av 2000-talet av den tyska historikern Sönke Neitzel. Och som bland annat resulterat i en av de obehagligaste böcker jag läst om andra världskriget, hans *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben.*

fienden, om vad de hoppas på eller fruktar. Och de gör det med en förfärande, förbluffande ärlighet.

Några av dessa egenartade texter publicerades först i olika ryska tidskrifter, men sommaren 1917 samlades de och gavs ut i form av en liten bok, *Folket i krig*. Verket blev en stor och av allt att döma oväntad framgång, vann vackra recensioner och gavs ut i flera upplagor. Vilket nog inte enbart beror på bokens starka, enastående material, utan även torde kunna kopplas till dess tendens, som väl överensstämde med den krigströtthet och skepsis mot den gamla ordningen som grep omkring sig i Ryssland under detta ödesdigra år. Verket hyllades av personer som Maksim Gorkij, Aleksandr Blok och Sergej Eisenstein – den sistnämnde liknande det vid James Joyces *Ulysses*.

Folket i krig kom också att översättas, i förstone till tyska, och senare även till franska. Thomas Mann var märkbart imponerad, ävenså Elias Canetti. Så här skriver Canetti, i *Urets hemliga hjärta* (övers. Hans Levander):

»Det hela bär en intensiv sanningsprägel och låter som den bästa ryska litteraturen, som man älskar, och kanske är denna litteratur så fin därför att man där talar just som dessa sårade soldater, av vilka de flesta till på köpet är analfabeter. Jag läste långt in på natten, hela boken – den är inte så lång fastän oerhört rik – i ett svep, den påminde mig om den ryss som jag för ett år sedan blev förtrogen med igen genom minnet: Babel. Kanske skulle boken ha kunnat påminna mig om varje ryss som jag läste senast. Den består av korta stycken, men i vart och ett av dem

finns den andhämtning som man känner igen från tjocka böcker. Där finns alla de gemenheter som män kan yttra om kvinnor, en kolossal massa prygel, bajonetter, dryckenskap, småflickor som slits i trasor av kosacker, man känner sig förskräckligt nedstämd när man har avslutat den, det är den mest verklighetstrogna, sannfärdiga skildring av första världskriget som jag känner till, inte skriven av en diktare men muntligt utsagd av människor som alla är diktare utan att ana det.«

Fedortjenko fortsatte att arbeta på *Folket i krig* även efter 1917. I samband med nytrycken stuvade hon om texten något, i syfte att ge boken en tydligare, mer tematiskt ordnad struktur.* År 1918 återvände hon till sysslan som sjuksköterska, och verkade i den funktionen under inbördeskriget, först i Ukraina, senare på Krim och till sist nere i norra Kaukasus, ända fram till 1922. Detta resulterade i ytterligare tillägg till det ursprungliga verket, publicerade som en egen, fristående volym 1925, samt två år senare ännu ett antal texter, avtryckta i olika tidskrifter.

Att de sistnämnda aldrig tog bokform har med stor sannolikhet att göra med den kampanj Fedortjenko utsattes för under 1928 i den partitrogna pressen, inte minst av den mäktige poeten Demjan Bednyj – vars till synes oomkullrunkeliga position antyds av att han fått en stad omdöpt till sin ära och att han som ende författare hade

* Det är denna något senare version som ligger till grund för Kajsa Öberg Lindstens fina översättning.

lägenhet bokstavligen talat inne i Kreml. Hon anklagades framför allt för att vara en »förfalskare«, som hittat på innehållet i *Folket i krig*. Vad det här ytterst handlade om undandrar sig min bedömning. (Jag kan alltså inte säga i vilken mån detta var en personlig vendetta, ett ej ovanligt inslag i den sovjetiska kulturvärlden, eller i vilken mån det skedda orsakades av att hennes osminkade bild av inbördeskriget avvek alltför mycket från den vid denna tid allt stramare partilinjen.) Att Fedortjenko arbetade utifrån stenografiska anteckningar är tveklöst, men frågan är hur utförliga dessa var, och vilken grad av litterär överarbetning hon utsatt dem för. (Här har hon själv givit olika versioner.) Även när den dokumentaristiska prosan är som mest snillrik saknar den inte problem. Det är dock slående att notera att snarlika anklagelser senare kom att riktas mot Svetlana Aleksijevitj, när hon och hennes författarskap skulle tas ned på jorden av mäktiga krafter i Ryssland och Belarus.

Vid slutet av 1920-talet hade Fedortjenko problem med både nerverna och hälsan, och presskampanjen gjorde dessa bekymmer på inga vis lättare. (Under betydande delar av sitt återstående liv skulle hon vara sängbunden.) Vid denna tid hade hon visserligen börjat växla över till den något mer politiskt ofarliga genren barnlitteratur, men hon fick ändå problem att publicera sig under 1930-talet. Tappert skrev hon vidare, och resultatet blev en trilogi historiska romaner för ungdomar, med motiv från 1700-talets stora kosackuppror, vilka kom att publiceras när hon så

småningom togs till nåder igen* – de flesta under 1950-talet. Hon framlevde sina sista år i den lilla staden Tarusa, söder om Moskva, av allt att döma väl omhändertagen av en kärleksfull make. I juli 1959 avled hon. Sofia Fedortjenko blev 78 år gammal.

* Jag kan inte undgå att nämna att hennes gamle ärkefiende och nemesis, Bednyj, i en annan, likaså högst typisk sovjetisk vändning, förlorade maktens gunst under det fatala året 1938, detta trots att han publicerat den ena perfida dikten efter den andra, där han inställsamt och utan skam hetsat mot olika utrensade.

Folket i krig

I.

Hur man gick ut i kriget,
vad man tänkte om orsakerna till kriget
och om utbildningen

Genom skogens snår och dungar, ajajaj,
över flodens snabba flöde, ajajaj,
över ödet mitt, mitt unga öde, ajajaj,
flyger ystra tyska kulor,
smidiga som himlens svalor,
snabba som svalorna i skyn –
vart jag mig än vänder finns de där.
När jag bakom busken lägger mig,
vid trädet i den branta strandbrinken,
ber jag dig, du lilla träd,
att med din sköna, gröna krona
skydda och bevara mitt soldatliv
och min segersälla hjässa,
mina trägna, trötta lemmar
och det namn jag bär.

*

Det där kriget kom som en blixt från klar himmel. Jag hade precis fått huset i ordning – lagt golv och täckt taket – och lyckats få ihop lite pengar. Nu, tänkte jag, har jag kommit på fötter och är inte sämre än någon annan. Men plötsligt hände det! Först fick jag för mig att jag skulle supa mig full, men jag behärskade mig – vodka är ju inget botemedel mot sådana olyckor.

*

Men jag ville faktiskt väldigt gärna fara. De därhemma blötte ner mig med sina tårar, men jag gav mig inte, jag stod där som ett beläte och hummade förläget. Och jag hade bara en sak i huvudet: att komma iväg fortast möjligt. Jag gillar liv och rörelse och omväxling. För mig kom kriget i rättan tid.

*

Allra först, när de förde iväg oss sjutton från byn, förstod vi ingenting, och värre blev det … Vi blev så uttråkade … Vid varje station satte vi igång att väsnas och skrika snuskigheter åt unga damer, och så sjöng vi i timmar, men det var inte roligt … Sedan fick vi minsann lära oss att veta hut, och jag blev mager och eländig … De skällde på oss och behandlade oss som idioter … Men vi var ju inga dumbommar, vi var bonddrängar – grabbar som var vana att jobba hårt … Jag arbetade hos min far, som höll mig i strama tyglar. Den enda gång jag var olydig var när jag i fyra månader envisades med att jobba på en fabrik … Men där fanns fullt av frestelser och ingen frihet hade man, och ingen tog hand om en … Och nu hamnade jag vid fronten … Jag grät så mycket på vägen hit, jag tog faktiskt avsked av livet … Min mamma har varit död i över femton år, men jag gråter fortfarande: »Mamma lilla, mamma …«, gråter jag …

*

Då gav jag mig ut och festade och söp i en hel vecka. Det var sorgen och rädslan som fick mig att släppa loss. Jag nyktrade inte till förrän jag redan var nästan framme vid själva fronten, och jag var så ledsen över att jag inte var vid mina sinnens fulla bruk när jag tog farväl av mitt gamla liv. Om jag återvände skulle det vara försent. För nu är ju allt annorlunda.

*

När jag gick ut i kriget hade jag noga funderat igenom allt. Man skulle inte opponera sig, förstås. Och det hade jag inte heller tänkt göra. Kriget är ju vår enda chans att ta oss ur vårt slaveri. Det är först här som jag har kommit ut i världen och träffat folk och fått tid att förstå mig själv.

*